

Müslüman Toplumlarda Cinsiyet Apartheidına Karşı Mücadelede Women Living Under Muslim Laws (WLUML) Ağının Rolü ve Etkileri

The Role and Impact of Women Living Under Muslim Laws (WLUML) Network in the Struggle against Gender Apartheid in Muslim Societies

Rüveyda Çınar*

Öz

WLUML ağı, Müslüman toplumlarda cinsiyet eşitsizliğine ve ataerkil yapıların dayattığı cinsiyet apartheidına karşı yürüttüğü küresel mücadelelerle bilinmektedir. Ağın cinsiyet apartheidını uluslararası hukuk bağlamında bir insanlık suçu olarak tanımlama çabaları ve bu bağlamda, özellikle Taliban'ın Afganistan'da iktidara gelmesinin ardından yaşanan kadın hakları ihlallerine karşı yürüttüğü uluslararası kampanyalar; dünya genelinde pek çok feministi bir araya getirmiştir. Özellikle Batı feminizmi ile Doğu feminizmini bir araya getiren bir şemsiye ağ olması itibarıyla WLUML ağı, Batı düşünel kavramlarının da bireylere mutlak surette etki ettiği bir dünyada, şeri yasalar altında yaşayan kadınlara yönelik yasal düzenlemelerin ve toplumsal algıların yarattığı etkiyi, "kadın" ve "insan hakları" etrafında ele alan ve çeşitli ilişkiselikleri bünyesinde barındıran bir örgüt olarak faaliyet göstermektedir. Bugün küresel paradigmalrın söz konusu olduğu global bir dünyada Ortodoks İslam, kadına yönelik tutum ve geleneksel köktendinci söylemleriyle ataerkil hukuk sistemlerini meşrulaştırdığı bir düzlemde başat olarak kadının yaşama hakkını kısıtlayan uygulamalar WLUML'nin çalışma ve lensine; kadına yönelik şiddetin ve cinsiyet ayrımcılığının ortadan kaldırılması üst hedefi ile, ilgili yapıların dö-

Abstract

WLUML is known for its global campaigns against gender inequalities in Muslim societies and patriarchal gender apartheid. It has been particularly active in defining gender apartheid as a crime against humanity under international law and in campaigning internationally against abuses of women rights, especially after Taliban rule in Afghanistan. In particular, the network is concerned with the impact of legal regulations and societal notions on women living under Shari'a law in a world where the West's intellectual ideas about "women" and "human rights" are absolute, and where various relations are involved. Today, in a global world of global paradigms, orthodox Islam legitimises patriarchal legal systems with its attitudes towards women and traditional fundamentalist discourses, and practices that restrict women's right to life, are caught in the work and lens of the WLUML through activism activities carried out through various campaigns on international platforms to transform the relevant structures with the ultimate goal of eliminating violence against women and gender discrimination. Taking into account possible criticisms of cultural relativism and anachronism, this article takes the research framework and style in the context of "women's human rights" and blends it

*Arş. Gör. Rüveyda Çınar, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, ruveydacinar@selcuk.edu.tr ORCID No: 0000-0002-4026-2342.

Özgün araştırma makalesi
Makale gönderim tarihi: 13 Eylül 2024
Makale kabul tarihi: 13 Ocak 2025
1302-9916©2024 emupress

Original research article
Article submission date: 13 September 2024
Article acceptance date: 13 January 2025

nüştürülmesi için uluslararası platformlarda çeşitli kampanyalarla yürütülen aktivizm faaliyetleriyle takılmaktadır. Bu makale, muhtemel kültürel görecelik ve anakronizm eleştirileri göz önünde bulundurularak araştırma çerçevesi ve üslubunu “kadının insan hakları” bağlamında ele almakta ve Batı’dan ithal edilen bir feminizm yerine, Müslüman toplumlarda yaşayan ve İslam mirasına sahip kadınlar tarafından pratize edilen işlevsel bir feminist bakış ve söylemle harmanlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kadın ve din, kadının insan hakları, feminist aktivizm, cinsiyet apartheidi, WLUML ağı.

with the feminist perspective and discourse practiced by women living in Muslim societies with Islamic heritage, rather than a feminism imported from the West.

Keywords: Women and religion, women’s human rights, feminist activism, gender apartheid, WLUML network.

Giriş

İçinde bulunduğumuz 21. yüzyılda küreselleşme (globalization) olgusu; toplumsal cinsiyet rollerini, eşitlik mücadelesini ve kadınların toplumsal konumunu yeniden şekillendiren karmaşık bir sürecin itici gücü hâline gelmiştir (Moghadam, 2005). Bu süreç, feminist teorinin odağında yer alan güç ilişkilerini, eşitsizlikleri ve hegemonik yapıları derinden etkilemektedir. Özellikle Batı-merkezli modernleşme paradigmasının yaygınlaşmasıyla Müslüman toplumlarda yaşayan kadınların deneyimleri hem küresel feminist hareketler hem de akademik çevreler tarafından artan bir ilgiyle incelenmektedir. Sosyal teorinin yanı sıra sosyoloji ve din sosyolojisi disiplinleri, bu noktada Müslüman kadınların toplumsal cinsiyet rollerini, karşılaştıkları eşitsizlikleri ve direniş biçimlerini anlamak için kapsamlı analitik çerçevelerle ele almayı hedefleyen multidisipliner çalışma alanları olarak; ilgili problematiği, barındırdığı pek çok faktörle bütüncül olarak değerlendirmeyi hedefleyerek araştırmaya konu olan patolojik olguların arkeolojisi doğrultusunda açıklamalara gitmektedir. Bu bağlamda küreselleşme, bir yandan bilgiye erişimi kolaylaştırarak ve farklı kültürler arasındaki etkileşimi artırarak kadın hakları konusunda farkındalık yaratırken, diğer yandan kültürel homojenleşme ve Doğu-Batı değerler karmaşası gibi sorunları beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla Müslüman kadınların maruz kaldığı çifte sıkışmışlık (maduniyet), belli noktalarda kavram parodisi içinde Batı merkezli cinsiyet eşitliği söylemleri ile içinde yaşadıkları pratik dünyanın yeniden ürettiği ve dinsel normlarca inşa edilen kadın kimliği arasındaki çelişki şeklinde kendisini göstermektedir (Abu-Lughod, 2021, 15). Öyle ki bir yandan ataerkil geleneksel yapıların ve dinî metin yorumlarının

dayattığı kısıtlamalarla mücadele eden Müslüman kadınlar, diğer yandan Batılı feminist söylemin kendi kültürel ve dinî bağlarını göz ardı eden yaklaşımlara karşı durma ihtiyacı hissetmektedirler. Bu noktada, 1984 yılında kurulan *Women Living Under Muslim Laws* (WLUML) ağı, Müslüman kadınların kendi seslerini duyurabilecekleri, kendi gündemlerini oluşturabilecekleri ve kendi çözüm önerilerini geliştirebilecekleri özerk bir platform olarak ortaya çıkmıştır.

WLUML, “yaşayan hukuk” olarak adlandırdığı, İslam coğrafyasında kadınları etkileyen çok katmanlı hukuki ve toplumsal normlar sistemine meydan okuyarak feminist mücadelenin, yerel bağlamlara duyarlı ve küresel nitelikli bir dayanışma ağı çerçevesinde ele alınması gerektiğini savunmaktadır. Ağ, Müslüman kadınların yaşadığı sistematik eşitsizliği kavramsallaştırarak yasal düzenlemelerin yanı sıra ataerkil yorumlarla şekillenen dini pratikleri, kültürel normları ve toplumsal baskıları da görünür kılmayı amaçlamaktadır.² Özellikle kadınların yaşadığı eşitsizlik ve ayrımcılığı anlamak ve bunlarla mücadele etmek için kullanılan kavramlar arasında “cinsiyet apartheidi” önemli bir yere sahiptir. Bu kavram, Müslüman kadınların hakları konusunda çalışan WLUML gibi örgütlerin çalışma hedeflerinde merkezi bir rol üstlenmektedir; ki ağ, İslam coğrafyasındaki kadınların maruz kaldığı sistematik eşitsizliği bu kavram üzerinden problematize ederek sorunun çok katmanlı yapısına ve bu yapı içinde dini, kültürel ve toplumsal normların birbirini nasıl beslediğine dikkat çekmektedir.

Cinsiyet apartheidı kavramı, genellikle toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılığın sistematik ve kurumsallaşmış hâlini ifade etmek için kullanılır (Bunch, 1990, 489). Bu bakış açısı, WLUML’nin tek başına yasal düzenlemeleri değil, aynı zamanda toplumsal normları, kültürel değerleri ve dinî yorumları da içeren canlı, sosyalize ve pratik hukuk normları içinde kadınların eğitim, çalışma hayatı, siyasi katılım ve miras hakları gibi alanlarda; yasal engellerle karşılaşarak ataerkil zihniyetin toplumsal yaşamın her alanına sirayet etmesiyle sınırlandırılıp madunlaştırıldıkları noktada, mücadelenin tek başına yasal reformlarla değil, toplumsal cinsiyet eşitliğine duyarlı politikalarla sağlanacak toplumsal dönüşümün gerekliliğini teyit eden bir perspektifi ortaya koyar. Feminist teori çerçevesinde, ataerkil sistemin kadınlar üzerindeki baskı ve denetim mekanizmalarını analiz etmek için kullanılan ilgili kavram, kadınların kamusal ve özel alandaki rollerinin, dini ve kültürel normlar tarafından nasıl sınırlandırıldığını ve

² WLUML. *Call for solidarity & action: naming and ending gender apartheid*. Women Living Under Muslim Laws. Erişim tarihi: 03.07.2024.

bu durumun onları ikincil konuma nasıl ittiğini ortaya koyar (Ahmed, 1992, 34). Örneğin, bazı toplumlarda kadınların giyim, kamusal alan hareketlilikleri ve sosyal ilişkileri, “namus” kavramıyla ilişkilendirilerek katı bir şekilde denetlenmektedir (Çınar, 2020, 520). Bu durum, kadınların bedenleri ve yaşamları üzerindeki ataerkil denetimin bir yansıması olan cinsiyet apartheidinin başlıca göstergelerinden biridir. WLUML ağı, cinsiyet apartheidı sorunsalını, toplumsal yapının derinlerine işlemiş bir sorun olarak değerlendirir ve çok yönlü, kapsayıcı stratejilerle mücadele edilmesi gerektiğini savunur. Bu noktada küreselleşme paradigmasının etkisiyle WLUML ağının, Batı feminizminin evrenselci söylemleri ile onun kapsayıcılık sorunu üzerinden yeni bir açılım serimlediği söylenebilir. Bilinmektedir ki feminist hareket, tarihsel olarak beyaz, Batılı ve orta sınıf kadınların deneyimlerine odaklanması nedeniyle çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır. Bu eleştiriler, feminizmin yalnızca belirli bir kadın grubunun sorunlarını ele aldığını ve diğer kadınların maruz kaldığı farklı baskı biçimlerini yeterince kapsamadığını vurgulamaktadır (Hill Collins, 1990). Bu bağlamda öne çıkan eleştirel yaklaşımlar arasında Siyah feminizm, Üçüncü Dünya feminizmi ve Postkolonyal feminizm yer almaktadır.

Siyah feministler, feminist hareketin ırksal ve sınıfsal farklılıkları göz ardı ettiğini ve siyah kadınların hem cinsiyet ayrımcılığı hem de ırkçılık ve sınıf ayrımcılığı gibi çoklu baskı biçimlerine maruz kaldığını belirtirler (Hooks, 1981). Yine Hooks, “Ain’t I a Woman?” adlı eserinde, siyah kadınların maruz kaldığı bu çoklu baskı biçimlerinin feminist hareket tarafından yeterince dikkate alınmadığını ve beyaz feministlerin çoğunlukla kendi deneyimlerini evrenselleştirdiğini vurgular. Benzer bir eleştiriyi Üçüncü Dünya feministleri de dile getirir: Chandra Talpade Mohanty, “Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourses” (1984) makalesinde, Batılı feminist teorilerin üçüncü dünya kadınlarının özgül bağamlarını ve deneyimlerini dikkate almadığını savunur. Mohanty’e göre (1984), Batılı feministler, üçüncü dünya kadınlarını homojen bir grup olarak ele alarak onların çeşitli ve karmaşık deneyimlerini basitleştirir ve bu kadınların özgül mücadelelerini gölgede bırakırlar. Üçüncü Dünya feministleri, Batılı feminist teorilerin, üçüncü dünya kadınlarının yaşadığı sömürgecilik sonrası toplumsal, kültürel ve ekonomik bağamları anlamakta yetersiz kaldığını savunurlar. Postkolonyal feministler ise, Batılı feminist hareketin sömürgecilik sonrası toplumlarda yaşayan kadınların deneyimlerini ve karşılaştıkları baskı biçimlerini yeterince dikkate almadığını eleştirir (Spivak, 1988). Spivak, “Can the Subaltern Speak?” eserinde, Batılı akademik ve feminist söylemlerin, üçün-

cü dünya kadınlarının sesini bastırıldığını ve onların özgül bağlamlarını ve direniş stratejilerini göz ardı ettiğini savunur ki ona göre (1988), Batılı feminist söylemler, post-kolonyal toplumlarda yaşayan kadınların deneyimlerini anlamakta ve temsil etmekte yetersiz kalmaktadır. Tüm bu eleştiriler, feminist hareketin çok daha kapsayıcı bir mahiyette çeşitlilik arz ederek kadınların deneyimlerine daha duyarlı olması gerektiğini, adil bir mücadele için kendini yeniden değerlendirmesi ve genişletmesi gerektiği göstermektedir. Bu bağlamda WLUML, kadınların maruz kaldığı çoklu ve kesişimsel baskı biçimlerini dikkate alarak tüm kadınların özgürlüğü ve eşitliği için daha bütüncül stratejiler geliştirilmesi noktasında büyük bir boşluğu doldurmak hedefiyle yola çıkmıştır.

WLUML Ağının Tarihçe ve Kapsamı

WLUML ağı, artan kökten-dincilik krizi ve 1984 yılında düzenlenen Üçüncü BM Dünya Kadın Konferansı hazırlıklarının da etkisiyle, Müslüman kadınların maruz kaldığı cinsiyet temelli eşitsizlik ve ayrımcılığa karşı küresel bir direniş hareketi başlatmak amacıyla yine 1984 yılında kurulmuştur. Aynı yıl, benzer kaygılarla kurulan bir diğer önemli kadın örgütü olan Sisterhood is Global Institute (SIGI) gibi, WLUML de güçlü bir liderlikle örgütlenerek Cezayir doğumlu Marie-me Helie-Lucas, Pakistanlı feministler Farida Shaheed ve Khawar Mumtaz (Moghadam, 2005, 143) gibi farklı coğrafyalardan ve disiplinlerden gelen öncü kadınlar tarafından kurulmuştur. Bu kadınlar Batı merkezli feminist söylemlerin sınırlılıklarını sorgulamış, Üçüncü Dünya Feminizmi'nin temel argümanlarıyla örtüşen (Mohanty, 1984, 334-335) ve Müslüman kadınların kendi bağlamlarına özgü deneyim ve mücadelelerini merkeze alan feminist bir platform oluşturmayı hedeflemişlerdir.

Öncelikli olarak WLUML, 1970'lerin sonlarından itibaren yükselen İslamcı hareketler ve bazı Müslüman çoğunluklu ülkelerde şeriat hukukunun uygulanmasının kadınların toplumsal konumu ve hakları üzerindeki olumsuz etkilerine karşı doğmuş bir tepki hareketi olarak değerlendirilmelidir. Bu dönem, kadın bedeni ve rolleri üzerinden siyasi ve toplumsal dönüşümlerin yaşandığı, pek çok coğrafyada kadınların hak ihlallerine uğratılarak ataerkil yapıların dinî argümanlarla meşrulaştırılmaya çalışıldığı bir süreci bünyesinde barındırır. Ağ 1984 yılında; Cezayir, Fas, Sudan, İran, Mauritius, Tanzanya, Bangladeş ve Pakistan'dan dokuz kadının acil eylemde bulunmak üzere bir araya gelerek yerel kadın mücadelelerini desteklemek üzere WLUML Eylem Komitesi'ni kurdukları bir oluşum olarak 1986 yılında bugünkü ulusötesi dayanışma ağına dönüşen ve uluslararası kadın daya-

nışmasının örgütlü bir güce dönüşmesiyle ortaya çıkan bir yapıdır.³ Bu yıllarda hem İslam yorumlarına hem de evrensel insan hakları söylemine meydan okuyan ve acil eylem gerektiren bir dizi olaydan ilki Cezayir’de meydana gelen ve üç feminist kadının, hükümet tarafından önerilen ve kadınların aile yaşamındaki haklarını ihlal eden bir dizi yasayı, kamuoyuna açıkladıkları için yargılanmaksızın hapsedilerek yedi ay boyunca dünyayla ilişkilerinin kesilerek ifade özgürlüğü ve örgütlenme haklarının sistematik olarak baskılandığı ve uluslararası kamuoyunda büyük tepkiye yol açan hadisedir (Shaheed, 1998, 7). Bir diğer olay ise Hindistan’da Müslüman azınlığa uygulanan yasaların, kişisel hak ve özgürlükleri ihlal ettiğini ve Hindistan Anayasası’na aykırı olduğunu savunan Müslüman bir kadının açtığı davadır (Shaheed, 1998, 7-8) ki bu dava, WLUML’nin kuruluşuna giden yolda önemli bir kilometre taşı olmuştur. Yalnızca kendi hakları için değil, tüm Müslüman kadınların anayasal haklarını savunmak amacıyla yargıya başvuran bu kadın, açtığı dava ile WLUML’nin temel meselelerinden biri olan, kadın haklarının kültürel ve dinî bağlamlardan bağımsız olarak evrensel bir ilke hâlinde savunulması gerektiği düşüncesini somutlaştırmıştır. WLUML’nin kuruluşunu hızlandıran son vaka Abu Dabi’de gerçekleşmiştir. Zina ile suçlanan hamile bir kadın, çocuğunu doğurduktan iki ay sonra taşlanarak (recedilerek) ölüme mahkûm edilmiş (Shaheed, 1998, 8); bu olay, kadınların bedenleri üzerindeki tahakkümün acımasız bir örneği olması itibariyle kadınların cinsel ve üreme haklarının ihlal edilmesinin yanı sıra cezanın vahşeti ve insanlık dışı boyutuyla uluslararası kamuoyunda infial yaratmıştır.

WLUML’nin acil eylem çağrısını gerektiren bu üç olay, Müslüman dünyasında kadınların karşılaştığı sorunların ne denli derin ve sistematik olduğunu gözler önüne sermektedir. Cezayir’de feministlerin susturulması, Hindistan’da ayrımcı yasaların sorgulanması ve Abu Dabi’de insanlık dışı bir cezanın uygulanması, siyasi iktidarların – ister iktidarda ister muhalefette olsun– kadınların bedenlerini ve yaşamlarını düzenleme konusundaki isteklerini açıkça ortaya koymaktadır. Dahası bu olaylar, dinin kurumsal bir yapı olarak iktidar sahipleri tarafından siyasi çıkarlar doğrultusunda nasıl araçsallaştırıldığını ve kadınların bağımsızlığına ve gelişimine engel olan toplumsal, hukuki ve idari mekanizmaları meşrulaştırmak için nasıl kullanıldığını da gözler önüne sermektedir. Müslüman kadınların, özgürlük ve eşitlik mücadelesinin yalnızca ataerkil yapıları değil, aynı zamanda bu yapıları dinî argümanlarla destekleyen ve yeniden üreten

³ WLUML. *Mission & vision*. Erişim tarihi: 08.07.2024.

bir sistemi de dönüştürmeyi hedeflemesi gerektiği noktada WLUML, uluslararası kadın dayanışmasının ve örgütlü mücadelenin önemini vurgulayarak Müslüman kadınlara seslerini duyurabilecekleri ve hakları için mücadele edebilecekleri bir platform sunmuştur.

WLUML ağı, uluslararası platformda Müslüman kadınları temsil eden feminist bir dayanışma ağı olarak Üçüncü Dünya Feminizmi'nin başat ilkeleri doğrultusunda hiyerarşik olmayan ve katılımcı bir yapıya sahip, farklı ülkelerden gelen ve dolayısıyla çok farklı sosyokültürel sermayelere sahip kadınların oluşturduğu bir yapıdır. Ağın misyonu, *Müslüman kadınların insan hakları mücadelesini desteklemek, ayrımcılık ve şiddeti görünür kılmak, alternatif bilgi ve yorumlar üretmek ve uluslararası düzeyde dayanışma ve işbirliği ağları oluşturmaktır*.⁴ Bu misyon, ağın feminist kimliğini ve toplumsal cinsiyet adaleti perspektifini net bir şekilde ortaya koymaktadır. WLUML'nin vizyonu ise, *tüm kadınların kendi kimliklerini, kültürlerini ve dini inançlarını özgürce yaşayabilecekleri, ayrımcılığa maruz kalmadan insan haklarından tam ve eşit bir şekilde yararlanabilecekleri bir dünya yaratmaktır*.⁵ Bununla ağı; kadınların kimlik, kültür ve dinî inançlarını özgürce yaşayabilecekleri bir dünya yaratmayı hedefleyerek evrensel insan hakları değerlerini korurken insan haklarının etik, etnosantrik ve soyut evrensel ilkelere ziyade; emik, rölativist ve somut toplumsal pratikler ve yerel bağlamları önceleyen yapısıyla anlam kazandığını/kazanacağını vurgulamaktadır (Abu-Lughod, 2021, 111). Ağın; insan haklarını yerel, kültürel ve dinî bağlamlarla harmanlayarak savunması, kadınların özgürlük ve eşitlik mücadelesinde daha duyarlı ve kapsayıcı bir yöntem benimsemeyi hedeflediğine işaret etmektedir.

Ağı, esas amacını ise özellikle "Müslüman toplumlarda yaşayan kadınların, köktendinciliğin ve militarizmin zaten sınırlı olan kadın hakları üzerindeki yıkıcı etkisini karşısında WLUML olarak; fundamentalizmin, güçlü devletlerle el ele yürüttüğü küresel aşırıcılığa karşı dünyayı uyarmayı üstlenmek" olarak belirlemiştir.⁶ WLUML başat olarak "kadın haklarının insan hakları olarak kabul edilmesi", kadına yönelik şiddetin uluslararası düzeyde ortadan kaldırılması; bilhassa tecavüzün bir savaş silahı ve savaş suçu olarak kabul edilmesi amaçlarının yanı sıra kadınların kamusal alana eşit olarak katılma ve taciizden uzak bir şekilde kamusal hayata dahil olma haklarını inkâr eden pek çok gündelik şiddet biçiminin pratize edilmesine ve nor-

⁴ WLUML. *Mission & vision*. Erişim tarihi: 08.07.2024.

⁵ WLUML. *Mission & vision*. Erişim tarihi: 08.07.2024.

⁶ WLUML. *Our history*. Erişim tarihi: 08.07.2024.

malleştirilmesine direnme amacı gütmüştür.⁷ Bu bağlamda ilgili amaçlar doğrultusunda ağ, yasalar ve gelenekler ile kadınların yaşamlarındaki somut gerçekliklere odaklanırken İslam dininin kendisinden ziyade ‘Müslüman’ olarak sınıflandırılan (dinî metinlerin farklı yorumlarından ve/veya dinin siyasi kullanımından kaynaklanan) genellikle farklı uygulamaları ve yasaları ile bunların kadınlar üzerindeki etkilerini eleştiriye ve ıslaha tabi tuttuğunu özellikle ifade etmektedir.⁸ İlgili eleştiri ve ıslah çabaları ise ağ olarak WLUML’nin ‘tek ve homojen bir Müslüman dünyası’ mitine meydan okuduğu çerçeveden ele alınmalıdır. Ağın “Müslüman (otoriteler tarafından teşri edilen) yasalar altında yaşayan kadınlar” şeklinde bir adlandırmaya gitmesi; dünya üzerindeki Müslümanların temsil ettiği dinin –aslının değil- görüngülerinin, mutlak bir homojen dünyayı oluşturduğu yanlışlığına karşı durmak amacını taşımaktadır. Buna göre; Müslüman iktidar sahipleri tarafından İslami (şer’i) olduğu iddia edilen yasalar bir bağlamdan diğerine değişmekte ve insanların yaşamlarını şekillendiren yasalar dinî, örfi, sömürgeci ve seküler olmak üzere çeşitli kaynaklardan gelmektedir. Müslüman kadınlar, bir yandan devlet tarafından tanınan ve kodifiye edilmiş yasalar tarafından yönetilirken; diğer yandan kültürel, sosyal ve siyasi bağlama göre değişen örfi uygulamaların da etkisi altında kalmaktadır. Bu durum, kadınların yaşamlarını şekillendiren yasaların çeşitliliğini ve bu yasaların toplumsal, tarihi ve kültürel bağlamlarla nasıl iç içe geçtiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Müslüman toplumlarda kadınlar; dinî yasaların yanı sıra geleneksel uygulamaların, sömürge döneminden kalma hukuki yapıların ve modern seküler yasaların etkisi altındadır; hatta aynı toplumda belli bir zamanda her kadın aynı şekilde ve aynı ölçüde baskılanmış veya boyun eğdirilmiş değildir (Yuval-Davis, 2020, 29) Bahsi geçen bu çok katmanlı hukuki ve toplumsal yapı Müslüman toplumlarda yaşayan kadınların hakları ve yaşamları üzerinde derin ve çok yönlü bir etkiye sahiptir; bu nedenle WLUML ağı, bu yapının anlaşılması ve eleştirilmesi noktasında, homojen bir Müslüman dünyası olduğu yanlışlığına karşı durmayı amaç edinmiştir.⁹

WLUML ağı, neredeyse kırk yıllık serüveni boyunca Güney Afrika’dan Özbekistan’a, Senegal’den Endonezya’ya ve Brezilya’dan Mısır’a kadar dünyanın çeşitli ülkelerinde faaliyet gösteren kadın hakları örgütleri ve bireysel toplumsal cinsiyet eşitliği savunucuları arasında bağlantılar kurmuş ve dayanışma sağlamıştır. Bu bağlamda,

⁷ WLUML. *Our history*. Erişim tarihi: 08.07.2024.

⁸ WLUML. *Our history*. Erişim tarihi: 08.07.2024.

⁹ WLUML. *Our history*. Erişim tarihi: 08.07.2024.

ağın kapsamına giren kadınlar altı farklı kategoride çeşitlilik göstermiştir: (1) Şer’i yasalarla yönetilen devletlerde veya Müslüman çoğunluğa sahip laik ülkelerde yaşayan kadınlar; bu ülkelerde kadınlar sıklıkla dinî yasaların ve geleneklerin etkisi altında olup, günlük yaşamlarında ve yasal haklarında ciddi kısıtlamalarla karşılaşmaktadır. Örneğin, Suudi Arabistan’da kadınlar 2018 yılına kadar araba kullanma hakkından mahrumdu ve birçok konuda erkek bir vasinin iznine ihtiyaç duymaktaydı (Krane ve Majid, 2018; The Independent, 2018). İran’da kadınlar, kamuya açık yerlerde zorunlu olarak başörtüsü takmak ve belirli kıyafet kurallarına uymak zorundadır; bu kurallara uymayan kadınlar cezai müeyyidelerle karşılaşmaktadır (OHCHR, 2024). Pakistan’da ise “namus” cinayetleri ve kız çocuklarının erken yaşta evlendirilmesi gibi uygulamalar, kadınların haklarını önemli ölçüde sınırlamaktadır (HRW, 2021). Ayrıca, Afganistan’da Taliban yönetimi altında kadınların eğitime erişimi kısıtlanmış, kamusal alanda çalışmaları ve seyahat etmeleri engellenmiştir (Amnesty International). Bu örnekler, bu kategoriye giren kadınların ülkelerinde karşılaştıkları yasal ve toplumsal kısıtlamaların boyutlarını göstermektedir. (2) Azınlık olarak farklı yasalarla yönetilen ülkelerde yaşayan Müslüman kadınlar; bu topluluklardaki kadınlar yasal haklarının ve sosyal statülerinin sınırlandırılması durumuyla karşı karşıya kalmaktadır. Örneğin Batı Avrupa (Reuters, 2023) ve ABD’de Müslüman kadınlar, özellikle iş yerlerinde ve eğitim kurumlarında ayrımcılıkla karşı karşıya kalmaktadır; bazı işverenler Müslüman kadınların başörtüsü takmasını yasaklamış veya bu nedenle işten çıkarmıştır. Ayrıca, bazı okul bölgelerinde Müslüman kız öğrencilerin başörtüsü takmasına izin verilmemekte ve bu durum öğrencilerin eğitim ve spor yapma (Fransa) hakkını olumsuz etkilemektedir (ACLU, 2008). Son olarak sahada cinsiyet eşitliğini sağlayan ilk olimpiyat olarak tarihe geçen 2024 Paris Olimpiyatlarında; başörtüleriyle müsabakaya çıkmak isteyen çeşitli dallardan sporcular, uluslararası spor kuruluşlarının (FIBA) başörtü yasağını 2017 yılında kaldırmasına rağmen, ev sahibi ülke olan Fransa’nın olimpiyatlarda sporculara “başörtüleriyle müsabakaya çıkma yasağı getirmesi” kararını kınar nitelikte açıklamalarda bulunmuşlar ve hak ihlallerini dile getirmişlerdir (Çohan, 2024). (3) Dinî yasaların talep edildiği laik devletlerde yaşayan kadınlar; bazı laik devletlerde, dinî yasaların uygulanmasını talep eden siyasi gruplar, kadınların haklarını sınırlamak için bu yasaların yürürlüğe derhal girmesini savunmaktadır. Örneğin ABD’de dinî özgürlükler ve kadın hakları arasındaki gerilimlerden sayılabilecek kürtaj yasaları, dinî temellere dayandırılarak sıkılaştırılmış ve kadınların üreme hakları kısıtlanmıştır. Meşhur *Roe v. Wade* davasının iptal

edilmesi, çoğunluğun dinî görüşlerinin yasalara ve politikalara yansıtılması olarak görülmüş; dinî azınlıkların ve farklı inançlara sahip bireylerin haklarını ihlal etmiştir. Bu bağlamda din özgürlüğünün, tüm dinî inançları ve inançsızlıkları kapsadığını, dolayısıyla *Roe v. Wade* davasındaki karar iptalinin, din özgürlüğü açısından endişe verici bir gelişme olarak değerlendirildiği görülmüştür (Gold, 2022).

(4) Avrupa, Amerika ve dünyanın diğer bölgelerinde Müslüman mirasına sahip topluluklardan gelen kadınlar; bu kadınlar hem dinî hem de kültürel baskılarla mücadele etmek zorunda kalmaktadır. Örneğin, Avrupa’da yaşayan Müslüman kadınlar, kendi toplulukları içindeki ataerkil normlarla ve dış toplumun İslamofobik önyargılarıyla karşı karşıya kalmaktadır. Cambridge Üniversitesi’nde yapılan bir araştırmaya göre, Avrupa’daki Müslüman kadınlar, özgürlük ve güvenlik gibi fırsatlar elde ederken, aynı zamanda günlük yaşamlarında içsel ve dışsal baskılarla mücadele etmekte; kendi topluluklarında geleneksel ve patriyarkal yapıların yanı sıra, daha geniş toplumda dışlanma ve ayrımcılıkla karşılaşmaktadır. Ayrıca Batı merkezli feminist söylemlerce sıklıkla zikredilen “Müslüman kadınları kurtarma” üzerine kurulu tektipleştirici ve ötekileştirici yaklaşımlar, Müslüman kadınları pasif ve ezilmiş olarak imleyerek onların kimliklerini ve direniş biçimlerini görünmez kılmaktadır. Bu bağlamda ilgili söylemler, İslamofobi’nin ve kültürel önyargıların beslenmesine ve Müslüman kadınların maruz kaldığı ayrımcılığın artmasına neden olmaktadır (University of Cambridge, 2009).

(5) Kendilerini dinî aidiyete bağlı kavramlarla tanımlamayan ve kimliklerinin diğer yönlerine öncelik vererek Müslüman topluluklarda/ailelerde doğan/yaşayan kadınlar; dinî aidiyete bağlı kavramlarla tanımlanmak istemeyen kadınlar, bireysel kimliklerini ve haklarını savunma konusunda çeşitli zorluklarla karşılaşmaktadır. Toplumsal ve ailevi baskılar, kimlik inşası sürecinde önemli engeller oluşturmaktadır. Örneğin dinî pratiklerden uzak durma talep ve tercihi, başörtü takmayı bırakma kararı tepkiyle karşılanan kadınlar, özgürce yaşama ve tercihlerde bulunma hakları doğrultusunda kimliklerini özgün bir şekilde inşa etme haklarının sınırlandırıldığını ifade etmektedirler (Suleiman, 2021; Yalnız yürümeyeceksin).

(6) Dinî yasaların, çocukları vasıtasıyla doğrudan veya dolaylı olarak kendilerine etki ettiği/uygulandığı gayrimüslim kadınlar; bu kadınlar, çocukları dolayısıyla dinî yasaların etkisi altında kalarak yasal ve sosyal statülerinde ciddi kısıtlamalara tabi tutulmaktadır. İran’da Medeni Kanun’a göre, boşanmış ailelerde çocukların velayeti yedi yaşına kadar anneye, ardından babaya verilir. Müslüman bir erkekle evli Hristiyan bir anne, çocuğu yedi yaşına geldiğinde velayetini kaybedebilir, bu da annelerin ebeveynlik hakla-

rının ciddi şekilde sınırlandırılmasının önünü açmaktadır (The Iran Premier, 2023). Benzer şekilde, Mısır'da Müslüman babalar, boşanma durumunda çocuklarını İslam'a geçirme hakkına sahiptir, bu da Hristiyan annelerin psikososyal açıdan çocuklarının dinî kimlikleri üzerinden baskı görmelerine ve velayetlerini kaybetmelerine sebep olacak başat bir ayrıcalıktır (Kremida, 2008). Bu örnekler, dinî yasaların çocukları dolayısıyla gayrimüslim kadınlar üzerindeki etkisini ve bu kadınların karşılaştığı zorlukları göstermektedir. Altı maddede kategoriler hâlinde verilen nitelikleri taşıyan kadınlar, WLUML'nin faaliyet gösterdiği geniş coğrafi alan ve kültürel çeşitliliği yansıtarak ağıın kadın hakları savunusunda ne denli kapsamlı, kapsayıcı ve çeşitli bir yaklaşım benimsediğini göstermektedir.¹⁰

WLUML'nin Savunuculuk Faaliyetleri

Müslüman kadınların haklarının ve karşılaştıkları zorlukların, kültürel ve coğrafi sınırları aşan evrensel bir perspektifle ele alınması gerektiği düşüncesinden hareketle yola çıkan WLUML, hiyerarşik yapılaşmalardan uzak, merkezizsiz bir ağ olarak küresel ölçekte etkili savunuculuk faaliyetleri ve kampanyalar yürüten bir oluşumdur. WLUML, yürüttüğü faaliyetlerin odak noktasını, bilginin üretilmesi ve bu bilginin olabildiğince geniş kitlelere ulaştırılması prensibi oluşturmaktadır.¹¹ Bu temel amaç doğrultusunda, Müslüman kadınların gündelik yaşam deneyimlerini ve bu deneyimler çerçevesinde karşılaştıkları toplumsal, kültürel ve yapısal sorunları akademik titizlikle ele alan çok sayıda araştırma raporu,¹² makale,¹³ kitap,¹⁴ proje ve bu projelerle ilgili programlar¹⁵ üretilmekte; bu çalışmalar aracılığıyla hem akademik camiada hem de kamusal alanda farkındalık yaratmak hedeflenmektedir.

Bu bağlamda, farklı ülkelerdeki Müslüman kadınların hukuki statülerini karşılaştırmalı bir perspektifle ele alan ve maruz kaldıkları ayrımcılığın boyutlarını çarpıcı bir şekilde gözler önüne seren "Kadınlar, Hukuk ve Gelişim" başlıklı rapor serisi, WLUML'nin yürüttüğü çalışmaların niteliğini ve etki alanını gözler önüne seren önemli bir örnek olarak öne çıkmaktadır. WLUML, ürettiği bu zengin ve nitelikli bilgi birikimini, kendi internet sitesi ve düzenli olarak yayınladığı e-bültenler aracılığıyla geniş bir kitleye ulaştırmakta; bilginin dönüştürücü gücünden faydalanarak toplumsal cinsiyet eşitliği mücadelesine

¹⁰ WLUML. *Who we are*. Erişim tarihi: 08.07.2024.

¹¹ WLUML. *Who we are*. Erişim tarihi: 08.07.2024.

¹² WLUML. *Annual reports*. Erişim tarihi: 16.07.2024.

¹³ WLUML. *WLUML in the media (Articles & interviews)*. Erişim tarihi: 16.07.2024.

¹⁴ WLUML. *Books*. Erişim tarihi: 16.07.2024.

¹⁵ WLUML. *Programmes*. Erişim tarihi: 16.07.2024.

katkı sağlamaktadır. Bilgi paylaşımının ötesinde WLUML, Birleşmiş Milletler (BM) gibi uluslararası platformlarda aktif ve etkin bir şekilde yer alarak uluslararası hukuk ve insan hakları temelinde, Müslüman kadınların insan haklarının korunması ve daha ileriye taşınması için mücadele etmektedir.

Bu çerçevede, kadın hakları alanında bir dönüm noktası olan ve kadınlara karşı ayrımcılığın tüm biçimlerinin ortadan kaldırılmasını hedefleyen Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (CEDAW) gibi uluslararası sözleşmelerin taraf devletlerce etkin bir şekilde uygulanmasını yakından takip etmekte ve bu konuda hükümetlere yönelik uluslararası baskı oluşturulması için çaba göstermektedir. Aynı zamanda, BM Kadın Konseyi gibi platformlarda düzenlenen toplumlararası diyalog ve işbirliği çalışmalarına aktif olarak katılarak, farklı kültürlerden ve inanç sistemlerinden gelen kadınların ortak sorunlar etrafında çözüm üretmelerine olanak sağlayan bir zemin yaratılmasına katkıda bulunmaktadır. WLUML, toplumsal cinsiyet adaleti ve kadın hakları alanında belirli temalar etrafında odaklanan kampanyalar düzenleyerek, kamuoyunda farkındalık yaratmayı ve bu farkındalık temelinde somut toplumsal ve yasal değişimler elde etmeyi hedeflemektedir. Ağ, yürüttüğü savunuculuk çalışmalarında, dayanışma ve işbirliğine büyük önem atfetmekte, bu değerler çerçevesinde, yerel, ulusal ve uluslararası düzeyde faaliyet gösteren kadın örgütleri ve aktivistlerle ortak projeler yürüterek deneyim ve iyi örnekleri teşvik etme suretiyle birbirlerinin çalışmalarına destek olmaktadır.

Ağın Öncülük Ettiği Kampanya ve Programlar

WLUML ağı, kadın haklarını savunma ve toplumsal cinsiyet eşitliğini teşvik, tesis ve temin etme amacı doğrultusunda kampanyalar yürütmektedir. Bu kampanyalar arasında yer alan “Afganistan’da Cinsiyet Ayrımcılığını Durdurun: Kadınların Onur Mücadelesi” ve “Afgan Kadınlara Destek” kampanyaları, ağın en önemli savunuculuk faaliyetleri arasında yer almakla birlikte adından en fazla söz ettiren eylem planı olarak kendisini göstermektedir. Ayrıca, “Kadın Hakları Olmadan Barış Olmaz” webinar serisi ile Afgan kadınlarının barış inşasında etkin rol oynamaları desteklenmektedir. Toronto Konferansı ve Afganistan için Hareket Koalisyonu desteği ile küresel işbirliği ve farkındalık artırılmaktadır.¹⁶ Ağın geçmişte yürüttüğü kampanyalar ve programlar arasında “Kadına Karşı Şiddeti Durdurun” (1984-1993) kampanyası, “Kadın Hakları İnsan Haklarıdır” (1988-1993) kampanyası ve “Kadınların Öldürülmesini ve Taşlanması

¹⁶ WLUML. *Current campaigns*. Erişim tarihi: 16.07.2024.

Durdurun Küresel Kampanyası” (2007-2013) gibi önemli projeler bulunmaktadır. Bu projeler aracılığıyla kadınların karşılaştığı şiddet, ayrımcılık ve hukuki adaletsizliklere karşı bilinçlendirme ve savunuculuk çalışmaları yürütülmüştür. Ayrıca, “Kadınlar Kültürlerini Geri Kazanıyor ve Yeniden Tanımlıyor” (2008-2012) ve “Demokratikleşme için Kadın Güçlendirme ve Liderlik Geliştirme” (2012-2016) gibi programlar, kadınların toplumsal ve kültürel alanlarda güçlenmesini ve liderlik rollerini üstlenmesini desteklemektedir. Bu programlar,¹⁷ kadınların haklarını koruma ve geliştirme yönünde önemli adımlar atmıştır.

Diğer geçmiş kampanyalar ve programlar arasında “Cezayir Anneleri” (1987-1993), “Kur’an Tefsiri Toplantıları” (1990-2004), “Bir Savaş Silahı Olarak Tecavüz” (1990-2008), “İslam Dünyasında Kadın ve Hukuk” (1991-2001), “Kadın ve Aile Hukuku Projesi” (1991-2005), “Viyana Mahkemesi Kampanyası (Kadın Hakları İnsan Haklarıdır)” (1991-1995), “Kadınların Üreme Hakları” (1993-1998), “Barışın İnşasında Kadınların Rolü” (1995-2000), “Müslüman Bağlamlarda Toplumsal Cinsiyet ve Yerinden Edilme” (1995-2005), “İslam Dünyasında Feminizm Liderlik Enstitüleri” (1998, 1999, 2007, 2009, 2013, 2015), “Müslüman Bağlamlarda Toplumsal Cinsiyet, Militarizasyon ve Yerinden Edilme” (1999-2002), “Afgan Aile Yasalarının Demokratikleştirilmesi Girişimi – INSAF” (2002-2007), “Giyim (Tesettür) Kodları ve Modları: Müslüman Bağlamlarda Kadın Giyim Politikaları” (2003-Halen), “Kadın İnsan Hakları Savunucuları Uluslararası Koalisyonu” (2005-2021), “Feminist Diyalog” (2006-2010), “Afgan Hukuku Projesi” (2007), “Kadınlar Kültürlerini Geri Kazanıyor ve Yeniden Tanımlıyor: Beden, Kendilik ve Kamusal Alan Üzerinde Hak İddiası” (2008-2012), “Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Programı” (2008-Halen), “Şiddet Bizim Kültürümüz Değildir” (2009-2012), “Demokratikleşme için Kadın Güçlendirme ve Liderlik Geliştirme (WELDD)” (2012-2016), “Afganistan’da Kadın Hakları Olmadan Barış Olmaz” (2020-2021), “Kadın Hareketi” (Halen), ve “Kadın, Hukuk ve Siyaset” (Halen) gibi projeler bulunmaktadır.¹⁸

Tüm bu savunuculuk faaliyetlerinden hareketle WLUML ağı, kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliği konularına odaklanmanın ötesinde geniş bir yelpazede yürüttüğü kampanya ve programlardan hareketle; kadınlara yönelik şiddeti durdurmaktan, kadın haklarının insan hakları olarak tanınmasına, cinsiyet ayrımcılığının ortadan kaldırılmasından kadınların hukuki statüsünün iyileştirilmesine ka-

¹⁷ WLUML. *Past campaigns & programmes*. Erişim tarihi: 16.07.2024.

¹⁸ WLUML. *Past campaigns & programmes*. Erişim tarihi: 16.07.2024.

dar çok çeşitli alanlarda kapsamındaki kadınlara yönelik adalet arayışlarına devam etmiştir. Bu noktada ağın özellikle Müslüman toplumlarda cinsiyet apartheidına örnek teşkil edecek ve insan hak ve onurunu Müslüman kadın bedeni ve kimliği üzerinden ele alan kampanyalara mercek tutmak önemli olacaktır.

“Afganistan’da Cinsiyet Ayrımcılığını Durdurun: Kadınların Onur Mücadelesi” ve “Afgan Kadınlara Destek” Kampanyaları

Afganistan’da cinsiyet ayrımcılığının –özellikle Taliban rejiminin yeniden iktidara gelmesiyle– kadınların temel hak ve özgürlüklerine yönelik ciddi tehditler oluşturduğu izahıta varestedir. WLUML tarafından başlatılan “Afganistan’da Cinsiyet Ayrımcılığını Durdurun: Kadınların Onur Mücadelesi” kampanyası, bu insan hakları ihlallerine karşı uluslararası bir farkındalık yaratmayı ve ilgili ayrımcılığı insanlığa karşı işlenen bir suç olarak tanıtmayı amaçlamaktadır.

Kampanyanın tarihi kökenlerini 1990’larda Taliban rejimi altında yürütölen kampanyalar ve 2000’lerdeki anayasal çalışmalar oluşturmuştur. Ayrıca, İıan ve Pakistan gibi ölkelerde kadın ve cinsiyet azınlıkları üzerinde yürütölen çalışmalar da kampanyaya önemli katkılar sağlamıştır. Başat olarak kampanya kapsamında WLUML, Birleşmiş Milletlerden *toplumsal cinsiyet apartheidini insanlığa karşı işlenen bir suç olarak tanıyan, kadınlar ve cinsiyet azınlıklarını koruyan kapsamlı bir uluslararası yasal koruma çerçevesinin kabul edilmesini* talep etmektedir. Bu talep, uluslararası hukukun kadın ve cinsiyet azınlıklarına yönelik ayrımcılıkla mücadelede etkin bir araç olmasını amaçlamaktadır. WLUML’nin geçmiş deneyimleri ve stratejik yaklaşımıyla, Afgan kadınlarının haklarını koruma ve toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlama yönünde önemli bir adım olarak değerlendirilen bu kampanya, uluslararası toplumu bu önemli insan hakları ihlali karşı harekete geçmeye çağırırken; yerel direnişi ve kadınların seslerini küresel platformlarda duyurmayı da hedeflemektedir. Kampanya kapsamında ağın Taliban rejiminden talepleri şu şekildedir: Taliban rejimi; (a) bağımsız veya BM seçim gözlemcileri tarafından denetlenen özgür ve adil bir seçimle kadınları, etnik ve dini azınlıkları kapsayan bir hükümetin kurulmasını sağlamalıdır, (b) kızlar ve kadınlar için okulları ve üniversiteleri derhal yeniden açmalıdır, (c) kadınlar işlerine ve mesleklerine geri döndürölmelidir, (d) dini ve şeriatı, toplumsal cinsiyet ayrımcılığı için bahane olarak kullanmaktan vazgeçmelidir, (e) sivil toplum savunucularının keyfi tutuklamalarının ve tacizlerinin önüne geçmelidir, (f) kadınların hareket özgürlüğünü engelleyen tüm engelleri kaldırmalıdır, (g) kadınların istihdama ve sivil topluma erişimini engelleyen tüm engelleri kaldırmalıdır, (h) Ahlak Bakanlığı’nı lağvetmeli ve Kadın İşleri Bakanlığı’nı ye-

niden kurmalı/göreve getirmelidir, (i) sağlığa erişim kısıtlamalarını kaldırmalıdır, (j) kadınların kaçırılmaları ve zorla evlendirilmelerinin önüne geçmelidir, (k) kadın sığınma evlerine yönelik saldırıların durdurulmasını sağlamalıdır, (l) medya sansürünü kaldırmalı ve ifade özgürlüğünü tesis ve temin etmelidir ve son olarak (m) kadınların sanat ve spora erişimini engelleyen tüm engellerin kaldırılması yönünde çalışmalar yapmalıdır.

Ağın uluslararası topluluktan talepleri ise şu şekildedir: uluslararası topluluk, (a) Taliban'ı tanınamalı ve müzakereler yürütmemelidir, (b) kadın ve çocuklar için dijital eğitimi desteklemelidir, (c) insani yardımlarda bulunarak kadın liderliğindeki kuruluşlar aracılığıyla bu yardımları dağıtılmalıdır, (d) insani yardımların sivil topluma aktarılmasını engelleyen tüm yasal engelleri kaldırmalıdır, (e) vize işlemlerini hızlandırmalı ve kolaylaştırmalıdır, (f) komşu ülkelerdeki Afgan mültecilere finansal ve kaynak desteği sağlamalıdır ve son olarak (g) Afganistan'da demokrasi ve kadın hakları için kampanya yürüten güçleri desteklemelidir (WLUML, 2023). Yerelde Taliban rejiminden ve uluslararası ölçekte insani yardım ve topluluklardan taleplerini belirten ağ bunu yaparken; Afgan kadınların hikâyelerini vurgulayarak konuyu uluslararası gündemde tutmak, Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği, İslam İşbirliği Teşkilatı ve diğer etkili hükümetlerle lobi faaliyetleri yürütmek, Afgan kadınlarının haklarını belgeleyerek ve koalisyonlar kurarak kolektif eylemler düzenlemek, kamuoyunu harekete geçirmek için mektuplar ve dilekçeler yazmak, çevrim içi alanda ve sahada gösteriler organize etmek, Afgan kadın sporcu, yazar ve sanatçıları destekleyerek yerel direnişi vurgulamak ve özellikle direniş şarkılarını konserlerle tanıtmak gibi eylem ve planları öne çıkarmayı amaçlamıştır.¹⁹

“Afgan Kadınları Destekleme” kampanyası ise WLUML'nin, Afgan kadınların seslerini duyurmak, taleplerini ve onur mücadelelerini desteklemek amacıyla yeniden başlattığı; böylelikle uluslararası bir dayanışma platformu oluşturmayı hedeflediği en önemli kampanyalardan bir diğeridir. Özellikle 2021'de ABD kuvvetlerinin Afganistan'dan çekilmesi ve Taliban'ın ikinci kez iktidara gelmesi, kadın haklarına yönelik ciddi tehditler oluşturmuş ve bu durum WLUML ağını daha aktif bir tutum sergilemeye sevk etmiştir. Ağ; Afgan kadın liderler ve global figürlerle iş birliği yaparak, Taliban'ın kadın, kız çocukları ve azınlık haklarına yönelik aşırılıkçı yaklaşımının değişmediğini ve durumun sosyal medyanın varlığıyla daha görünür hâle geldiğini

¹⁹ WLUML. *Stop gender apartheid in Afghanistan: women's struggle for dignity*. Erişim tarihi: 18.07.2024.

vurgulamıştır. Ayrıca WLUML savunucuları; uluslararası kamuoyunun yalnızca kınama bildirimleri yayımlaması ve sempati ifade etmesinin, Afganistan'daki kadınların durumunu değiştirmede yetersiz kaldığını; Taliban'ın dönüşünün, diğer Müslüman toplum ve bağlamlarda yaşayan tüm kadınlar için potansiyel tehdit unsuru oluşturduğunu ve köktendincilerin, bu durumu toplumsal cinsiyet ideolojilerinin bir doğrulanması olarak gördüklerini dile getirmişlerdir.

WLUML ağı bünyesinde savunuculuk faaliyetinde bulunan aktivistler Taliban'ın kadınları kamu hayatından dışlayarak ve onları eğitim, istihdam ve kamusal/siyasal katılım gibi tüm güçlenme araçlarından mahrum bırakarak daha kolay bastırmayı amaçladıklarını; sistematik politikalarla kadınların temel insan haklarını reddettiklerini; bu durumun Güney Afrika'daki apartheid uygulamalarından çok daha ileri gittiğini ve Taliban'ın mevcut toplumsal cinsiyet apartheid yaklaşımının farkına vararak "kadınların 'insan haklarının' tanınması" gerektiğini dolayısıyla da kadınlar ve kız çocuklarının insan haklarını koruma çabalarının haklı bir direniş olduğunu vurgulamışlardır.²⁰

"Kadınları Taşlamayı ve Öldürmeyi Durdurun!" Kampanyası

Şeri hukuka göre recm cezası, zina yapan evli kadına ve erkeğe uygulanan "taşlayarak öldürme" cezasını ifade eder. Bu ceza, Kuran'da zikredilmemesine rağmen bazı hadislerle ve dört halife uygulamasına dayandırılır (Esen, 2013, 44/443). Devletin yargı organları tarafından onanmış ve onaylanmış eylemler olan recm cezası ve namus cinayetleri, 1970'li ve 80'li yıllarda İran, Pakistan ve Afganistan'da başlayan dinî ve kültürel fundamentalist yorumlara dayalı olarak Müslümanların çoğunlukta olduğu çeşitli bağlamlarda yeniden pratize edilmeye başlanmıştı. Kampanyanın destekçilere açıldığı dönemde dünya çapında on beş ülkede varlığını sürdüren recm cezasının farklı örnekleri WLUML tarafından gündeme getirilmiştir. Bunlar arasında 2008 yılında Irak'ta ailesinin izni ve isteği dışında bir adamla kaçan Aziz isimli genç kızın, hayatından endişe etmesi üzerine devlete ait Aile İçi Şiddete Son Verme biriminden yardım istemesi, ancak ilgili birimin bağlı olduğu Bakanlığın, Aziz'i bizzat babasına teslim etmesi üzerine ailesinin onu taşlayarak (recmederek) öldürmesi haberi de vardı. Yine 2012 yılında Afganistan'da halkın ileri gelenlerince ahlaksızlıkla itham edilen Najiba, kendisinin recmedilerek öldürülmesini alkışlarıyla destekleyen yüz on beş erkeğin önünde önce taşlanarak ardından ise vurularak öldürülmüştü (Change.org, 2013). Bu olaylar karşısında pek çok ülkede aksiyon alan feminist aktivistler, bu kadın

²⁰ WLUML. *Supporting women from Afghanistan*. Erişim tarihi: 19.07.2024.

karşıtı uygulamalara ve önü alınamaz kadın cinayetlerine karşı harekete geçti ve nihayet İranlı kadınların ulusal bir kampanya olarak başlattığı, WLUML ağı ile küresel nitelik kazanan “*Stop Stoning and Killing Women*” kampanyası başlatıldı. Kampanya 2007 yılında İstanbul’da, birçok ülkeden yaklaşık 200 ağ üyesinin katılımıyla başlatılmış ve 2012-2013 yılları arasında bir dizi ağ kuruluşunun desteğiyle yeniden canlandırılmıştır. Kampanya, kültürün kadınlara yönelik şiddeti meşrulaştırmak için nasıl istismar edildiğini ortaya koymayı amaçlamıştır; nihai hedef ise recm uygulamasına son vermektir. Recm cezasını kişinin ölümünden önce son derece şiddetli bir acıya neden olan ve bir tür işkence biçimi mahiyeti taşıyan bir uygulama olarak niteleyen ağ, özellikle BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği’ni ve BM Genel Sekreteri Ban Ki-moon’u, kadınlara yönelik şiddetin en acımasız biçimlerinden biri ve bir işkence veya zalimane, insanlık dışı ve aşağılayıcı muamele veya ceza biçimi olarak recm yoluyla infaz uygulamasını açıkça kınayarak bu acil çağrıya kulak vermeye çağırmıştır (Change.org, 2013).

WLUML Ağı ve Türkiye

Çeşitli istatistiklerden bağımsız olarak Türkiye’nin sahip olduğu nüfus ve bu nüfusun gerek devlet kurumları gerekse de toplumsal kültür örüntüleri eliyle, bireyin doğumundan ölümüne kadarki süreçte tipik birer vatandaş olarak dinsel demografilerinin inşa edilmesi aşamalarına bakıldığında, pratikte çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu bir ülke olduğu ifade edilebilir. WLUML ağının kapsamına giren altı kadın kategorisinin birkaçına birden sahip olan Türkiye, ağın merceğine çeşitli noktalardan takılmıştır. Bunlardan ilki, Türkiye’nin İstanbul Sözleşmesi’nden çekilme kararıyla ilgilidir. Türkiye’nin Mart 2021’de İstanbul Sözleşmesi’nden tek taraflı olarak çekilmesi, McGill Üniversitesi Hukuk Profesörü Narain tarafından kaleme alınan makalede, Sözleşme’yi imzalayan ilk ülke olması itibarıyla “ironik” olarak değerlendirilmiş ve Türkiye’de hukukun üstünlüğünün erozyona uğratıldığı şeklinde yorumlanmıştır. Narain, BM Kadına Yönelik Şiddet Özel Raportörü, Kadına Karşı Ayrımcılığın Önlenmesi Komitesi Başkanı ve diğer BM ve bölgesel insan hakları uzmanlarının, Cumhurbaşkanının Sözleşme’den geri çekilme kararını açıklamasının ardından, ilgili karardan derin üzüntü duyduklarını belirten ortak bir açıklamada bulduklarını, bu kararın kadına yönelik şiddetin önemsenmediği yönünde tehlikeli bir mesaj verdiğini ve faileri cesaretlendirerek şiddeti önlemeye yönelik tedbirleri zayıflattığını belirtmiştir. Ayrıca bu kararı, özellikle covid-19 pandemisi ile sokağa çıkma kısıtlamaları sürecinde verilmesi itibarıyla pek çok kadın, çocuk ve LGBTQ+ topluluğu üyesini savunmasız bırakması

yönüyle endişe verici bulmuştur. Yine profesör, son yıllarda Türkiye’de dezenformasyon kampanyalarının hedeflerine aldıkları İstanbul Sözleşmesi’nin, bazı çevrelerce manipüle edilerek eşcinselliği dikte etme amacı taşıdığı ve Türkiye’nin gerek toplumsal gerek aile değerlerine tehdit oluşturduğu şeklinde imlenmesini rahatsız edici bulmuştur (Narain, 2023).

WLUML ağının Türkiye ile bir diğer münasebeti de 6 Şubat 2023’te meydana gelen deprem üzerine yayımladıkları “Deprem Yardımı” açıklamasıyla olmuştur. Ağ, Suriye ve Türkiye’nin bazı bölgelerini sarsan depremin yol açtığı yıkım, yaralanma ve insan kayıplarından büyük üzüntü duyduğunu bildirmiştir. Bu elim afetten etkilenen insanların, özellikle de merkeze ve dolayısıyla yardım erişimine uzak bölgelerde yaşayanların, acil desteğe ihtiyaç duyduğunu, WLUML olarak bu trajik felaketin arama-kurtarma çalışmaları ve yardım ulaştırma tarafında katkıda bulunmak noktasında ellerindeki imkânları seferber edeceklerini ifade etmişlerdir. Ayrıca, Türk Kızılay’ı, Ahbap, ICAN ve UNICEF’in kampanyalarına destek sağlamak amacıyla insanları yönlendirmişler; bu süreçte, kriz anlarında yalnızca kadın hakları konusunda değil, aynı zamanda acil insani yardım ve afet müdahale konularında da çoklu paydaş işbirliğinin önemine vurgu yaparak uluslararası bir aktör olarak duyarlılık göstermişlerdir.²¹ Ağ, deprem sonrası dönemde yine bölgeyi yakın merceğine alarak yıkıcı etkilerin kadın hareketlerini birleştirip güçlendirdiğini, yardım toplama ve farkındalık yaratma, destek sağlama konularında kadınların aktif rol oynadıklarını bildirmiş; bununla toplumsal dayanışmanın ve kadınların liderliğindeki kolektif çabaların önemini vurgulamıştır.

Uluslararası sözleşmelerde taraf olarak bulunmasının ardından çekilme kararı alan ve ilerleyen süreçlerde yıkıcı bir depremle sarsılan Türkiye, WLUML nezdinde “yürütme organındaki aşırılıkçı tutum dolayısıyla endişe uyandıran bir ülke” olarak nitelenmesine sebep olmuştur. Yürütme işleyişinden endişe duyulmasının yegâne sebeplerinden biri de elbette demokratikleşme sürecinin sekteye uğraması ve kadın politikalarının hegemonik erkekliğin yeniden üretildiği bir düzlemde hayatın tüm alanlarına sirayet edecek kurallar bütününe dönüştürülmesinden duyulan korkudur. Bunun göstergelerinden biri de Mona Tajali’nin siyasal temsil bağlamında İran ve Türkiye’deki kadınların hak/koltuk talep etmelerini söz konusu ettiği bir röportaja web sayfasında yer vermesidir.²² Tajali, Türkiye’de kadınların siyasal

²¹ WLUML. *Turkey – earthquake relief*. Erişim tarihi: 24.07.2024.

²² WLUML. *Authors amplified: Tajali on how women in Iran and Turkey are ‘demanding a seat at the table’*. Erişim tarihi: 25.07.2024.

temsiline, çeşitli engeller nedeniyle sınırlı kaldığını, erkek-egemen siyasi partilerin ve demokratik olmayan aday seçme süreçlerinin söz konusu olduğunu dile getirmiştir. Özellikle Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) iktidarı süresince, kadınların parlamentodaki temsilinin arttığını ancak bu oranın yine dünya ortalaması olan %25'in altında kaldığını ifade etmiştir. Yine başlangıçta AKP'nin kadınlara yönelik ılımlı duruşunun, kadın hareketlerini motive ettiğini ancak; partinin otoriter hâle gelmesiyle kadınların, muhafazakâr politikalara ve benzerleri konusunda söz sahibi olmalarını engelleyen kararlara karşı seslerini yükselttiğini; bu süreçte ise hem laik hem de dindar kadınların bir araya gelerek ortak bir mücadele verdiklerini vurgulamıştır. Tajali Türkiye'deki kadın hareketlerinin, AKP hükümetinin; kadınları, "yalnızca parti çıkarlarına hizmet edecek şekilde kullandığını" fark ettiği noktada parti politikalarına karşı daha aktif bir duruş sergileyerek tepki verdiklerini dile getirmiştir. 2023 yılında yapılan röportajda Türkiye'deki kadın hareketlerinin yaklaşan seçimlerde önemli rol oynayacağı beklentisini de dile getiren Tajali, özellikle deprem sonrası oluşan memnuniyetsizlik ve devlet yetersizliğinin, kadın hareketlerini ve genel olarak toplumun siyasi tercihlerini etkileyebileceğini ifade ederek Türkiye'deki kadın hareketi dönüşümünün tek bir hedef etrafında örüntülendiğini memnuniyetle karşılamıştır (YouTube).

Ağın Türkiye tarafındaki bir diğer faaliyeti ise Fas ve Mısır'da gözlemlenen gönüllü baş(örtüsü) açma eylem ve hareketlerine Türkiye'nin de eklemlendiği, bir ayağının siyasi bir tutum olarak kadınlar tarafından protest bir duruş niteliği taşıyan hareketleri temsil eden "Türkiye'de Gönüllü Baş Açma ve Siyasi Protesto: Dini Reddetmek ya da Yeniden Sahiplenmek" isimli konferans olmuştur. 28 Şubat 2024 tarihi gibi manidar bir günde gerçekleştirilen konferansta iktidar ilişkilerinin, kadının gerek kimlik gerek siyasal varlıkları noktasında "örtü"nü anlamı, mahiyeti, uğruna mücadele edilen değer yüklü bir alan olmaktan gönüllü vazgeçiş alanı olmaya uzanan geniş perspektifte nasıl müzakere edildiği gibi konular ele alınmıştır (WLUML, 2024). Dr. Hoodfar'ın moderatörlüğündeki bu etkinlik, Türkiye'deki kadınların dinî sembol ve motiflerle olan ilişkilerini yeniden tanımlarken, bu süreçte yaşanan dönüşümlerin daha geniş sosyo-politik bağlamını anlamak noktasında kıymetlidir. İlgili toplumsal değişim süreçlerini ve kadınların bu süreçlerdeki rollerini anlamlandırmak noktasında bu tür tartışmalar; toplumsal normların, iktidar ilişkilerinin ve bireysel özgürlüklerin kesişim alanında bulunan kadın bedeni ve kimliğinin nasıl yeniden üretilip dönüştüğünü ortaya koyması açısından son derece önemlidir.

Sonuç ve Değerlendirme

1984 yılında anti-fundamentalist Cezayirli feminist Marieme Hélie-Lucas liderliğindeki küçük bir grup tarafından kurulan WLUML; zamanla Müslüman kadınların haklarını savunan önemli bir uluslararası aktör hâline gelen, küresel ölçekte temel insani haklarından mahrum bırakılan ve Müslüman kadınlarla ilgili uyarılar, araştırmalar, konferanslar ve yayınlar üreten bir örgüttür. Ağın, mağdur kadınları hedefine alması ve uluslararası ölçekte çeşitli kuruluşları kendi hedefine çekmesi son derece kıymetlidir. Ağ tarafından düzenlenen kampanyalar, “kadınlara yönelik ölümcül şiddetin kültürel ve dinî meşruiyetine” karşı durulması gerektiğine yöneliktir ve Müslüman rejimler, Müslüman fundamentalistler ve yerel (Müslüman) topluluklar tarafından kadın haklarının ihlal edildiğini uluslararası kamuoyuna ve vicdanında duyurur. Ağ tikel olarak değerlendirilebilecek taşlama (recm), kırbaçlama ve “namus cinayetleri” gibi bireysel vakaları; ülkeler-arası farklılıklar ve bilgi güvenilirliği temin edilmeksizin ilgili olayların Müslüman düşünürler, devlet hukuk sistemleri ve sıradan insanlar tarafından meşruluğu göz ardı edilerek sunulmuştur. Sosyal-antropolojik perspektiften ele alındığında bu olaylar elbette “insan ve kadın hakları ihlalleri” olarak imlenmelidir; fakat ağın yaklaşımı, şiddeti belirli bir kültüre özgü ve o kültürün bir parçası olarak gösterme tehlikesi taşımaktadır ki bu vakaların hepsi aynı fenomenin örneklemiymiş gibi sunulurken her bir vakanın özgün bağlamı ve karmaşıklığı dikkate alınmamaktadır.

Etki alanı itibariyle, postkolonyal feminizmin hitap ve temsil ettiği kadınlara yönelik, kendi bağlamından beslenen WLUML; Batı feminizmiyle teşekkül eden feminist teorinin inşa ettiği hegemonik erkeklikle yoğurulan Doğu feminizmine hitap etmiştir. Ancak Doğu feminizmi yerelleş(-eme)me sorunuyla karşı karşıyayken fonksiyonunu ve temsilini/gerçekliğini kazanma yolundaki engelleri demokratikleşme süreçleriyle aşmaya odaklanmıştır. Birer meta-anlatı olarak bilinen ve Müslüman kadınların yaşadıkları eşitsizliği yalnızca dinî metinlerin yorumuna indirgemek ya da Batılı bir figürü kurtarıcı rolüyle imlemek, çözüm üretmek yerine küresel ölçekte yeni sorunlara yol açacaktır. Ancak ağın kampanyaları, özellikle Doğu feminizmi temsilcilerinden sosyal antropolog Abu-Lughod tarafından “Müslüman kadınları kendi kültürlerinden ve dinlerinden ‘kurtarılması gereken’ pasif mağdurlar olarak gösterme eğiliminde olduğu” yönüyle eleştirilir. Bu tür kampanyaların, Müslüman kadınların kendi hakları için mücadele eden aktif özneler olduğunu görmezden gelen ve Batılı kurtarıcı söylemini yeniden üreten niteliğinde olduğu yönündeki eleştiri; WLUML ağının bu mücadelede hem etnosantrik Batı femi-

nizminin hem de fundamentalist İslamcı söylemlerin sınırlarını aşan bir yaklaşım benimsediğini göz ardı etmektedir. Her ne kadar kadın hakları ihlalleri, bunların ardındaki daha geniş sosyo-politik ve ekonomik bağlamlar dikkate alınmadan; savaş, işgal ve militarizasyon gibi faktörlerin kadınlar üzerindeki etkileri yok sayılarak sorun yalnızca kültürel veya dinî bir mesele olarak sunulsa da; ağıın kapsamına giren kadın kategorilerinin uğradıkları tikel ve bireysel ihlaller karşısında yetkili olan hem uluslararası hem de uluslar-üstü kurumların çoğunlukla Batı-merkezli kuruluşlar olduğu unutulmamalıdır. Yine Müslüman kadınların uğradığı hak ihlalleri konusunun WLUML tarafından daha kapsamlı ve bağlamsal bir yaklaşımla ele alınması gerektiği yönündeki eleştiriler; gündeme gelen konuların patolojik, tikel ve tekil olaylar olarak görünse de; (a) Müslüman çoğunluklu coğrafyalarda bu ihlallerin dile getirilmiş olması, (b) erkeklerden kadınlara doğru orantısız güç kullanmak şeklinde pratize ediliyor olması, (c) yine eylemin meşrulaştırma gerekçelerinin kadınlar üzerinden önlem alınarak kurallar bütünü inşa etme amacı taşıması ve (d) Müslüman coğrafyalarda hak ihlallerine uğrayan kadınların, uğramayan kadınları nitelik ve nicelik bakımından tamamını olmasa da birçoğunu temsil edecek yekûna sahip olması durumları göz önünde bulundurulduğunda yeniden düşünmeyi gerektirecek niteliktedir.

Hukuki reformlardan toplumsal farkındalığın artırılmasına, uluslararası işbirliğinden yerel direnişlerin desteklenmesine kadar geniş bir yelpazeyi kapsayan ve çok yönlü bir yaklaşım benimseyen ağ; uluslararası topluma bir kez daha “kadın haklarının insan hakları olduğunu” ve “diğer haklar gibi anlamlı bir şekilde korunması gerektiğini” hatırlatmak motivasyonlarıyla hareket etmiştir. Yapılan kampanyaların, uluslararası arenada BM insan hakları sistemini hedefleyerek lobi stratejileriyle yürütülen saha çalışmaları olması; WLUML’nin, Müslüman kadınların haklarını savunmada kritik bir rol oynadığı ifade edilmelidir. Genel anlamda kapsamına aldığı altı kategorideki kadın evrenini; kadın hakları ve hukuk, kadın aktivizmi ve direniş, uluslararası hukuk ve cinsiyet apartheidi, siyasi temsil ve kadınların rolü, eğitim ve ekonomik bağımsızlık, devlet baskısı ve kadına yönelik şiddet ile cinsiyet ayrımcılığı ve sosyal normlar bağlamlarındaki mücadeleleriyle yalnız bırakmamayı şiar edinen ağıın; Türkiye özelinde ise kadın ve azınlıkların dezavantajına olacak şekilde yürürlükten kaldırılan İstanbul Sözleşmesi konusunda, Avrupa Konseyi’ni kararın hukuki boyutunu araştırması için çağrıda bulunması ve uluslararası toplumu, Türkiye’yi kararını geri almaya ikna etmek noktasında somut adımlar atmaya daveti; genel manada misyon ve vizyonunu gözler önüne sermektedir.

Kaynakça

- Abu-Lughod, L. (2021). *Müslüman Kadının Kurtarılmaya İhtiyacı var mı? Ketebe Yayınları*. İstanbul.
- ACLU. (2008). *Discrimination against muslim women - fact sheet*. American Civil Liberties Union. Erişim tarihi: 10.07.2024. Erişim adresi: <https://www.aclu.org/documents/discrimination-against-muslim-women-fact-sheet>
- Ahmed, L. (1992). *Women and Gender in Islam: Historical roots of a modern debate*. Yale University Press.
- Amnesty International. *Women's rights in Afghanistan – Women in Afghanistan: the back story*. Amnesty International. Erişim tarihi: 08.07.2024. Erişim adresi: <https://www.amnesty.org.uk/womens-rights-afghanistan-history>
- Bunch, C. (1990). "Women's Rights as Human Rights: Toward a Revision of Human Rights." *Human Rights Quarterly*, 12(4), 486-498.
- Council on Foreign Relations. (2021). *Understanding sharia: the intersection of İslam and the law*. Erişim tarihi: 08.07.2024. Erişim Adresi: <https://www.cfr.org/background/understanding-sharia-intersection-islam-and-law>
- Change.org. (2013). *United nations secretary general & the OHCHR: end stoning now*. Erişim tarihi: 22.07.2024. Erişim Adresi: https://www.change.org/p/united-nations-secretary-general-the-ohchr-end-stoning-now?share_id=yoibHCxjqB&utm_campaign=twitter_link&utm_medium=twitter&utm_source=s
- Çınar, R. (2020). *Orta Çağ İslam Kültüründe Kadın Algısı: Kitabü'n-Nisa Literatürü Örneği*. (Tez No. 628756) [Yüksek lisans tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Çohan, R. (2024). *'My heart is broken by France's Olympic hijab ban'*. BBC Sport. Erişim Tarihi: 05.08.2024. Erişim Adresi: <https://www.bbc.com/sport/basketball/articles/c4ng5k15pzyo>
- Esen, H. (2013). "Zina". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/440-444. İstanbul: TDV Yayınları.
- Gold, M. E. (2022). *The demise of Roe v Wade undermines freedom of religion*. American Constitution Society. Erişim tarihi: 12.07.2024. Erişim adresi: <https://www.acslaw.org/expertforum/the-demise-of-roe-v-wade-undermines-freedom-of-religion/>
- Hill Collins, P. H. (1990). *Black feminist thought: Knowledge, consciousness, and the politics of empowerment*. Unwin Hyman.

- Hooks, B. (1981). *Ain't I a woman?: Black women and feminism*. South End Press.
- HRW. (2021). *Pakistan: Events of 2021*. Human Rights Watch. Erişim tarihi: 08.07.2024. Erişim adresi: <https://www.hrw.org/world-report/2021/country-chapters/pakistan>
- Krane, J., Majid F. (2018). *Women driving in Saudi Arabia: ban lifted, what are the economic and health effects?*. Baker Institute for Public Policy. Erişim tarihi: 08.07.2024. Erişim Adresi: <https://www.bakerinstitute.org/research/impact-lifting-saudi-arabias-ban-women-drivers>
- Kremida, D. (2008). *Egyptian court: Muslim father gets custody of Christian boys*. Baptist Press. Erişim tarihi: 12.07.2024. Erişim adresi: <https://www.baptistpress.com/resource-library/news/egyptian-court-muslim-father-gets-custody-of-christian-boys/>
- Mir, A. (2023). *Iranian schoolgirls under attack: girls fighting for their right to education*. WLUML. Erişim tarihi: 23.07.2024. Erişim adresi: <https://www.wluml.org/2023/03/26/iranian-schoolgirls-under-attack-girls-fighting-for-their-right-to-education/>
- Moghadam, V. M. (2005). *Globalizing women: transnational feminist networks*. The John Hopkins University Press
- Mohanty, C. T. (1984). Under Western eyes: Feminist scholarship and colonial discourses. *Boundary 2*, 12(3), 333-358.
- Nanda, S. (2000). Gender diversity: Crosscultural variations. *Prospect Heights, IL: Waveland Press*.
- Narain, V. (2023). *Türkiye's withdrawal from the Istanbul Convention*. WLUML. Erişim Tarihi: 23.07.2024. Erişim adresi: <https://www.wluml.org/2023/03/19/turkiyes-withdrawal-from-the-istanbul-convention/>
- OHCHR. (2023). *Iran: Crackdown on hijab law*. Office of the High Commissioner for Human Rights. Erişim tarihi: 08.07.2024. Erişim adresi: <https://www.ohchr.org/en/press-briefing-notes/2024/04/iran-crackdown-hijab-law>
- Reuters. (2023). *No restrictions on hijab in Paris 2024 Games' athletes village-IOC*. Erişim tarihi: 10.07.2024. Erişim adresi: <https://www.reuters.com/sports/no-restrictions-hijab-paris-2024-games-athletes-village-ioc-2023-09-29/>
- Shaheed, F. (1998). *Müslüman toplumlarda feminist dayanışmaya bir örnek: Müslüman toplumlarda yaşayan kadınlar ağı (WLUML)*. Kadının İnsan Hakları Projesi, WLUML İrtibat Bürosu.

- Spivak, G. C. (1988). Can the subaltern speak? In C. Nelson & L. Grossberg (Eds.), *Marxism and the interpretation of culture* (pp. 271-313).
- Suleiman, O. (2021). *Exploring the faith and identity crisis of American Muslim youth*. Yaqeen Institute. Erişim tarihi: 12.07.2024. Erişim adresi: <https://yaqeeninstitute.org/read/paper/exploring-the-faith-and-identity-crisis-of-american-muslim-youth>
- The Independent. (2018). *Saudi Arabia women's driving ban lifted: With excitement and apprehension, Saudi women gear up for first day on the road*. Independent. Erişim tarihi: 08.07.2024. Erişim adresi: <https://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/women-saudi-arabia-driving-ban-lifted-mohammed-bin-salman-riyadh-vision-2030-a8413311.html>
- The Iran Premier. (2023). *Iranian laws on women*. United States Institutes of Peace. Erişim tarihi: 12.07.2024. Erişim adresi: <https://iranprimer.usip.org/blog/2020/dec/08/part-3-iranian-laws-women>
- University of Cambridge. (2009). *Muslim women face two-fronted struggle for equality*. Erişim tarihi: 12.07.2024. Erişim adresi: <https://www.cam.ac.uk/research/news/muslim-women-face-two-fronted-struggle-for-equality>
- WLUML. (2023). *Stop gender apartheid in Afghanistan: women's struggle for dignity*. Erişim tarihi: 18.07.2024. Erişim adresi: <https://www.wluml.org/wp-content/uploads/2023/04/WLUML-Campaign-Stop-Gender-Apartheid-in-Afghanistan-Womens-Struggle-for-Dignity-1.pdf>
- WLUML. (2024). *Voluntary unveiling and political protest in Turkey: denouncing or reclaiming religion*. Erişim tarihi: 25.07.2024. Erişim adresi: <https://www.wluml.org/event/19715/>
- WLUML. *Call for solidarity & action: naming and ending gender apartheid*. Women Living Under Muslim Laws. Erişim tarihi: 03.07.2024. Erişim adresi: <https://www.wluml.org/2023/09/19/naming-and-ending-gender-apartheid/>
- WLUML. *Mission & vision*. Women Living Under Muslim Laws. Erişim tarihi: 08.07.2024. Erişim adresi: <https://www.wluml.org/mission-vision/>
- WLUML. *Our history*. Women Living Under Muslim Laws. Erişim tarihi: 08.07.2024. Erişim adresi: <https://www.wluml.org/our-history/>
- WLUML. *Who we are*. Women Living Under Muslim Laws. Erişim tarihi: 08.07.2024. Erişim adresi: <https://www.wluml.org/whoweare/>

- WLUML. *Annual reports*. Women Living Under Muslim Laws. Erişim tarihi: 16.07.2024. Erişim adresi: <https://www.wluml.org/annual-reports/>
- WLUML. *WLUML in the media (Articles & interviews)*. Women Living Under Muslim Laws. Erişim tarihi: 16.07.2024. Erişim adresi: <https://www.wluml.org/articles/>
- WLUML. *Books*. Women Living Under Muslim Laws. Erişim tarihi: 16.07.2024. Erişim adresi: <https://www.wluml.org/books/>
- WLUML. *Programmes*. Women Living Under Muslim Laws. Erişim tarihi: 16.07.2024. Erişim adresi: <https://www.wluml.org/programmes-2/>
- WLUML. *Current campaigns*. Women Living Under Muslim Laws. Erişim tarihi: 16.07.2024. Erişim adresi: <https://www.wluml.org/campaigns-2/>
- WLUML. *Past campaigns & programmes*. Women Living Under Muslim Laws. Erişim tarihi: 16.07.2024. Erişim adresi: <https://www.wluml.org/campaigns-2/>
- WLUML. *Stop gender apartheid in Afghanistan: women's struggle for dignity*. Women Living Under Muslim Laws. Erişim tarihi: 18.07.2024. Erişim adresi: <https://www.wluml.org/stop-gender-apartheid/>
- WLUML. *Supporting women from Afghanistan*. Women Living Under Muslim Laws. Erişim tarihi: 19.07.2024. Erişim adresi: <https://www.wluml.org/supporting-women-from-afghanistan/>
- WLUML. *Turkey - earthquake relief*. Women Living Under Muslim Laws. Erişim tarihi: 24.07.2024. Erişim adresi: <https://www.wluml.org/2023/02/09/turkey-earthquake-relief/>
- WLUML. *Authors amplified: Tajali on how women in Iran and Turkey are 'demanding a seat at the table'*. Women Living Under Muslim Laws. Erişim tarihi: 25.07.2024. Erişim adresi: <https://www.wluml.org/2023/04/12/authors-amplified-mona-tajali/>
- Yalnız yürümeyeceksin. Erişim tarihi: 12.07.2024. Erişim adresi: <https://yalnizyurumeyeceksin.com/>
- Youtube. (2023). *Authors amplified: Mona Tajali on how women in Iran and Turkey are 'demanding a seat at the table'*. Erişim tarihi: 25.07.2024. Erişim adresi: https://www.youtube.com/watch?v=XOU28yJIVeI&ab_channel=GlobalAtlanta
- Yuval-Davis, N. (2020). *Cinsiyet ve Millet*. İletişim Yayınları. İstanbul.

